

BADIIY NUTQDA PARANTEZ BIRLIKLARNING SEMANTIK-USLUBIY XUSUSIYATLARI

Xudoyberdiyeva Dilfuza Tojiddinovna,
Xalqaro innovatsion universitet magistranti
E-mail: xudoyberdievadilfuza330@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada parantez birliklarning badiiy nutqdagi semantik va uslubiy xususiyatlari tahlil qilinadi. Parantez birliklarning sintaktik tabiati, ma'no turlari hamda badiiy matnda bajaradigan pragmatik va ekspressiv vazifalari yoritiladi. Shuningdek, ularning muallif munosabatini ifodalash, personajlarning ichki kechinmalarini ochib berish va matnning ta'sirchanligini kuchaytirishdagi o'rni ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari parantez birliklarning badiiy nutqning mazmuniy va uslubiy boyligini ta'minlovchi muhim lingvistik vosita ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Parantez birliklar, kiritma so'zlar, kiritma gaplar, badiiy nutq, badiiy matn, semantika, uslubshunoslik, pragmatika, sintaksis, ekspressivlik, muallif nutqi, lingvopoetika.

Abstract. This article analyzes the semantic and stylistic properties of parenthetical units in literary speech. The syntactic nature, types of meaning, and the pragmatic and expressive functions they perform in a literary text are highlighted. Their role in expressing the author's attitude, revealing the inner experiences of characters, and enhancing the effectiveness of the text is also considered. The results of the study show that parenthetical units are an important linguistic tool that provides the content and stylistic richness of literary speech.

Keywords: literary memory, collective memory, cultural memory, literary text, mythopoetics, interpretative analysis, comparative method, historical novel.

Аннотация. В данной статье анализируются семантические и стилистические свойства вводных слов в литературной речи. Подчеркиваются синтаксическая природа, типы значений, а также прагматические и экспрессивные функции, которые они выполняют в литературном тексте. Рассматривается также их роль в выражении авторского отношения, раскрытии внутренних переживаний персонажей и повышении эффективности текста. Результаты исследования показывают, что вводные слова являются важным лингвистическим инструментом, обеспечивающим содержательное и стилистическое богатство литературной речи.

Ключевые слова: вводные слова, вводные предложения, литературная речь, литературный текст, семантика, стилистика, прагматика, синтаксис, экспрессивность, авторская речь, лингвопоэтика.

Kirish. Tilshunoslikda parantez birliklar – kiritma so'z, ibora va gaplar – sintaktik birliklar tizimida alohida o'rin tutadi. Ular gapning asosiy grammatik tuzilmasidan nisbatan mustaqil bo'lib, mazmunga qo'shimcha ma'no, izoh va muallif munosabatini ifodalashga xizmat qiladi. Badiiy matnda parantez birliklar tasvirning ta'sirchanligini oshirish, qahramon va muallif nutqining o'ziga xos jihatlarini yoritish hamda matnning uslubiy rang-barangligini ta'minlashda muhim vosita hisoblanadi. Ularning semantik va uslubiy xususiyatlari hamda badiiy nutqdagi funksional imkoniyatlari tilshunoslikda hali yetarli darajada tadqiq etilmagan bo'lib, mazkur yo'nalish dolzarb ilmiy tadqiqot obyektlaridan biri sanaladi.

Tadqiqot metodologiyasi va adabiyotlarning tahlili. Mazkur tadqiqotda parantez birliklarning badiiy matndagi semantik, sintaktik va uslubiy xususiyatlarini aniqlash maqsadida tavsifiy, qiyosiy hamda kontekstual tahlil metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot

jarayonida kiritma soʻz, ibora va gaplarning matn tarkibidagi vazifalari, ularning muallif pozitsiyasi va personaj nutqini ifodalashdagi oʻrni tahlil qilindi. Shuningdek, badiiy asarlardan olingan misollar asosida parantez birliklarning ekspressiv va pragmatik imkoniyatlari yoritildi.

Parantez birliklar masalasi rus, turkiy va oʻzbek tilshunosligida turli nuqtai nazarlardan oʻrganilgan. Sintaksisga oid ishlarda ular gapning asosiy tuzilmasiga grammatik jihatdan bogʻlanmagan, ammo mazmuni boyituvchi birliklar sifatida tavsiflanadi. Oʻzbek tilshunoslari tomonidan kiritma konstruksiyalarning grammatik tabiati, maʼno turlari va uslubiy vazifalari tadqiq etilgan boʻlsa-da, ularning badiiy matndagi pragmatik va stilistik imkoniyatlari yetarlicha yoritilmagan. Ayniqsa, parantez birliklarning muallif nutqi, personaj psixologiyasi va narrativ qurilishdagi funksiyalarini kompleks oʻrganish dolzarb masala boʻlib qolmoqda. Shu sababli ushbu tadqiqotda mavjud ilmiy qarashlar umumlashtirilib, parantez birliklarning badiiy nutqdagi funksional-uslubiy xususiyatlari zamonaviy lingvistik yondashuvlar asosida tahlil qilinadi. Bu esa mazkur sintaktik hodisaning matn yaratish va estetik taʼsirni kuchaytirishdagi oʻrnini yanada chuqurroq ochib berishga xizmat qiladi.

Natijalar. Tahlillar shuni koʻrsatadiki, parantez birliklar badiiy matnning mazmuniy va uslubiy yaxlitligini taʼminlovchi muhim sintaktik vositalardan biridir. Ular gapning grammatik tuzilmasiga bevosita bogʻlanmagan boʻlsa-da, matnga qoʻshimcha semantik va pragmatik maʼno yuklaydi. Parantez birliklar orqali muallifning voqea-hodisalarga munosabati, bahosi va hissiy kechinmalari ifodalanib, matnning ekspressivligi kuchayadi. Tadqiqot davomida parantez birliklarning axborot manbaini koʻrsatish, modallikni ifodalash, fikrning mantiqiy izchilligini taʼminlash hamda emotsional-ekspressiv maʼno hosil qilish kabi asosiy funksiyalari aniqlandi. Ayniqsa, badiiy matnda ular muallif va oʻquvchi oʻrtasidagi kommunikativ aloqani mustahkamlash, personajlarning ichki dunyosini ochish va narrativ bayonning taʼsirchanligini oshirishga xizmat qilishi kuzatildi. Shuningdek, parantez birliklarning gap boshida, oʻrtasida va oxirida qoʻllanishi ularning uslubiy vazifalarini belgilashi maʼlum boʻldi. Gap boshida kelgan birliklar oʻquvchini maʼlum nuqtai nazarga yoʻnaltirsa, gap oʻrtasidagi birliklar qoʻshimcha izoh va baho berish vazifasini bajaradi, gap oxiridagilari esa fikrga yakuniy munosabatni ifodalaydi.

Natijalar parantez birliklarning nafaqat sintaktik hodisa, balki badiiy nutqning estetik va pragmatik taʼsirini kuchaytiruvchi muhim uslubiy vosita ekanligini tasdiqladi. Shu bois ularni badiiy matn poetikasi va uslubshunosligi doirasida yanada chuqurroq oʻrganish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Munozara. Zamonaviy lingvistikada parantez birliklar izolyatsiyalangan, yaʼni gap tarkibidan grammatik jihatdan ajralgan va alohida intonatsion ramka bilan ifodalangan sintaktik qurilmalar sifatida taʼriflanadi. Ularning asosiy xususiyati – gapning qolgan qismi bilan hech qanday sintaktik bogʻliqlik munosabatiga kirisha olmasligi hamda zarurat tugʻilganda gapdan olib tashlanishi mumkinligi bilan izohlanadi. Biroq bunday olib

tashlash gapning ma'naviy to'liqligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin, chunki parantez birliklar ko'pincha muallif nuqtai nazarini, hissiy-baholovchi munosabatini yoki voqea-hodisaga beriladigan qo'shimcha izohni o'zida mujassam etadi. Semantik mezon asosida parantez birliklarni bir necha guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruhni axborot manbaini ko'rsatuvchi birliklar tashkil etadi: *"menimcha"*, *"uning fikricha"*, *"rivoyat qilishlaricha"* kabi ifodalar matn ichida muayyan fikrning kimga mansubligi yoki qaysi manbadan olinganligini ko'rsatadi. Ikkinchi guruhni voqelikning haqiqiylik darajasini belgilovchi modallik ifodalovchi birliklar tashkil qiladi: *"ehtimol"*, *"shubhasiz"*, *"albatta"*, *"balki"* kabi so'zlar gapning asosiy mazmuniga epistemik baho qo'shadi. Uchinchi guruhni fikr izchilligi va mantiqiy tartibni ta'minlovchi birliklar – *"birinchidan"*, *"xulosa qilib aytganda"*, *"aksincha"*, *"shuningdek"* kabi konstruksiyalar – tashkil etadi. To'rtinchi guruh emotsional-ekspressiv parantez birliklardan iborat bo'lib, *"qaniydi"*, *"afsuski"*, *"baxtga qarshi"* kabi birliklar muallif yoki personajning hissiy holatini bevosita ifodalaydi.

Badiiy nutqda parantez birliklarning qo'llanish tezligi va uslubiy xarakteri yozuvchining individual yo'lga bevosita bog'liq. O'zbek adabiyotida Abdulla Qodiriy ijodini o'rganish shuni ko'rsatadiki, yozuvchi kiritma konstruksiyalardan personaj nutqini individullashtirish va muallif ovozini matn ichida ifodalash maqsadida keng foydalanadi. *"Kecha va Kunduz"* romanida muallif nutqidagi *"rostini aytsam"*, *"to'g'rirog'i"*, *"boshqacha qilib aytganda"* kabi birliklar narrativ strategiyaning muhim tarkibiy qismiga aylanadi va o'quvchi bilan yaqinlik, samimiyat hissini yaratadi.

Nutqshunoslik nuqtayi nazaridan parantez birliklar pragmatik belgilar sifatida ko'rib chiqilsa, ularning asosiy vazifasi adresantning kommunikativ niyatini aniqlashtirish ekanligi ma'lum bo'ladi. Muallif parantez birliklar orqali o'quvchi bilan muloqotning o'ziga xos metakommunikativ darajasini o'rnatadi: ya'ni u faqat voqea-hodisalar haqida hikoya qilibgina qolmay, o'zi hikoya qilish jarayonini ham nazorat qilayotganini ko'rsatadi. Bu holat zamonaviy narratologiyada *"muallif aralashuvi"* yoki *"narrativ refleksiya"* deb ataladigan hodisa bilan chambarchas bog'liq.

Sintaktik jihatdan parantez birliklar gap bilan turlicha munosabatga kirishadi. Ular gap boshida, o'rtasida yoki oxirida kelishi mumkin va joylashuv o'rni ularning uslubiy ta'sirini belgilaydi. Gap boshidagi parantez birliklar asosan o'quvchini keyingi axborotga tayyorlash, muayyan nuqtai nazarni oldindan belgilash vazifasini o'taydi. Gap o'rtasidagi birliklar fikrning logik zanjirini uzgan holda qo'shimcha izoh beradi va kitobxon diqqatini muayyan detalga qaratadi. Gap oxiridagi parantez birliklar esa odatda yakunlovchi baho yoki muallif munosabatini ifodalovchi muhr sifatida qo'llaniladi.

Zamonaviy kognitiv lingvistika nuqtai nazaridan parantez birliklar o'quvchi ongida parallel kognitiv jarayonlarni ishga tushiruvchi qurilmalar sifatida baholash mumkin. Asosiy gap sxemasi va parantez birlik orqali berilgan qo'shimcha axborot o'quvchi tomonidan bir vaqtning o'zida qayta ishlanadi, bu esa matn idrokining kognitiv

murakkabligini oshiradi. Biroq mohir yozuvchilar bunday murakkablikdan o'quvchida intellektual qoniqish hissi uyg'otish uchun foydalanadilar. O'zbek adabiyotidagi eng nozik badiiy matnlar aynan shu xususiyat bilan ajralib turadi. Parantez birliklarning stilistik tahlilida ularning turli funksional uslublar bilan bog'liqligi ham e'tiborga molik. Ilmiy uslubda ular asosan mantiqiy-izohlovchi vazifani bajarsa, badiiy nutqda ekspressiv-emotsional vazifa birinchi o'ringa chiqadi. Badiiy nutqdagi parantez birliklar ko'pincha personajning ichki dunyosini ochishga xizmat qiladigan psixologik belgilar sifatida faoliyat ko'rsatadi. Ayni bir parantez birlik – masalan, «menimcha» so'zi – ilmiy matnda epistemik ehtiyotkorlikni, badiiy matnda esa kamtarlik, ikkilanish yoki ixcham sub'ektivlikni anglatishi mumkin.

Xulosa. Parantez birliklar zamonaviy tilshunoslikda gapning asosiy sintaktik tuzilmasidan nisbatan mustaqil bo'lgan, ammo uning mazmuniy va uslubiy yaxlitligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydigan birliklar sifatida baholanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, kiritma so'z, ibora va gaplar axborot manbaini ko'rsatish, modallikni ifodalash, fikrning mantiqiy izchilligini ta'minlash hamda emotsional-ekspressiv ma'nolarni yuzaga chiqarish kabi funksiyalarni bajaradi. Badiiy nutqda parantez birliklar muallifning subyektiv munosabatini ifodalash, personajlarning ichki kechinmalarini ochib berish va matnning ta'sirchanligini kuchaytirishga xizmat qiladi. Ularning qo'llanishi yozuvchining individual uslubi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, asarning estetik qiymatini oshiradi. Shuningdek, parantez birliklar o'quvchi bilan muallif o'rtasida metakommunikativ aloqa o'rnatib, narrativ bayonning samaradorligini ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Jamoliddinova D. Badiiy nutqda parantez (kirish va kiritma) birliklarning grammatik va lingvopoetik xususiyatlari. Filol. fanlari nomz. avtoref. –Toshkent, 2009.
2. Halliday M.A.K., Hasan R. Cohesion in English. – London: Longman, 1976.
3. Vinogradov V.V. O russkom literaturnom yazyke. – Moskva: Nauka, 1978.
4. Mahmudov N., Nurmonov A. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Sintaksis. – Toshkent: Fan, 1995.
5. Mamatov A.E. Zamonaviy lingvistika. Toshkent: "Noshir" 2019.
6. Mirtojiev M. O'zbek tili semantikasi. – Toshkent: O'zbekiston, 1992.
7. Qodiriy A. O'tkan kunlar. – Toshkent: Sharq, 2019.
8. Shvedova N.Yu. Russkaya grammatika. T. 2. Sintaksis. – Moskva: Nauka, 1980.
9. Йўлдошев М. Бадий матн лингвопоэтикаси. –Ташкент: Фан, 2008.